

نظام های دیوانی در ایران

از دوران باستان تا سده های میانه

✻ نگارش:

دکتر محمود جنیدی جعفری

سرشناسه: جنیدی جعفری، محمود، ۱۳۴۳

عنوان و نام پدیدآور: نظام های دیوانی در ایران

مشخصات نشر: تهران: دژنویس، ۱۳۹۴.

مشخصات ظاهری: ۲۰۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۹۳۷۵-۰۴-۵

یادداشت: واژه نامه

یادداشت: کتابنامه

یادداشت: نمایه

مشروح ج ۱: از دوران باستان تا سده های میانه

وضعیت فهرست نویسی: فیبای مختصر

یادداشت: فهرست نویسی کامل اثر در نشانی <http://opac.nli.ir> قابل دسترسی است.

شماره کتابشناسی ملی: ۳۸۴۴۰۹۹

نظام های دیوانی در ایران از دوران باستان تا سده های میانه

نگارش: دکتر محمود جنیدی جعفری
ویراستار: ناهید پور دانشی

ناشر: دژنویس

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۱۰۰۰

تلفن نشر: ۴۴۲۹۸۹۳۷

پست الکترونیکی: dornavissa@gmail.com

قیمت: ۱۵۰۰۰۰ ریال

حق چاپ برای ناشر محفوظ است.

فهرست

- پیشگفتار..... ۹
- دیوانسالاری یا بوروکراسی..... ۱۱
- اشاره‌ای به همسایه‌ای با تمدنی بزرگ و تاثیرگذار..... ۱۳
- نگاهی گذرا به سه هزار سال پیش..... ۱۵
- پیش درآمدی بر مادها..... ۱۷
- دیوانسالاری در حکومت مادها..... ۱۹
- دیدگاه دیاکونوف به جامعه مادی..... ۲۰
- برآمدن کوروش و فرزنداناش..... ۲۳
- راهکار فرمانروایی بر کشورهای زیر سلطه در درازنای تاریخ..... ۲۷
- راهکاری دیگرگونه در چندین سده بعد..... ۲۸
- راهکار نام آوران ساسانی..... ۳۱
- تفرقه، راهکار درهم شکستن اتحاد..... ۳۲
- فرمانروایی بر مردمانی دیگر باور..... ۳۵
- نگرش هرودت..... ۳۶
- درآمدی بر هخامنشیان..... ۳۹
- فرمانروایان بخت‌یار..... ۴۳
- افسانه به قدرت رسیدن آستیاگ..... ۴۶
- شورشگری یک سردار و تاجگذاری کوتاه‌زمان او..... ۴۸
- نگاهی کوتاه به علویان طبرستان..... ۴۹

- فرمانروایان مرگ‌آفرین ۵۱
- ریاست یا سیاست، کدام، یا هر دو؟ ۵۳
- درآمدی بر سلوکیه ۵۵
- ویژگی‌های دولت سلوکیه ۵۵
- فرمانروایی با همت و پشتکار ۵۷
- درآمدی بر اشکانیان ۵۹
- شهزادگان نشسته بر سریر حکومت ۶۱
- آرمانشهر فارابی ۶۲
- دیوانسالاری ساسانیان ۶۵
- کشورهایی که مردم در آن بی‌نقش‌اند ۷۷
- راهکاری برای فرمانروا ۸۱
- نام دودمان‌های حکومتگر از یورش اعراب تا حمله مغول ۸۳
- مفاهیم برخی مشاغل دیوانی پس از در هم شکستن حکومت ساسانیان و چیرگی اعراب ۸۵
- انواع وزارت: ۸۵
- گماردن فرمانروا یا حاکم ۸۶
- درباره انواع لشگر و سپاهیان مزدور ۸۷
- زامداران آسمانی باور و زمینی کردار ۹۳
- رفتارنامه، نوشته انوشیروان ۹۶
- درآمدی بر دیوانسالاری طاهریان ۹۹
- ارزیابی توان نظامی یک کشور ۱۰۱
- درآمدی بر صفاریان ۱۰۵
- دیوانسالاری صفاریان ۱۰۷
- دیدگاه‌های شهریار نظریه پرداز ۱۰۹
- درآمدی بر دیوانسالاری سلجوقیان ۱۱۱
- نظم و نظامت دیوانی در اندیشه خواجه نظام‌الملک ۱۱۵
- نظام دیوانی در اندیشه خواجه نظام‌الملک ۱۱۵
- ملکشاه و خواجه نظام‌الملک ۱۱۷
- ویژگی‌های فردی خواجه نظام‌الملک ۱۱۷
- نگاهی به سیاستنامه (سیرالملوک) ۱۱۸

۱۱۹	بنیان حکومت از نظر خواجه نظام الملک
۱۱۹	دیدگاه خواجه نظام الملک برای استقرار عدالت
۱۱۹	رسم اقطاع
۱۲۰	مردم شناسی خواجه نظام الملک
۱۲۲	جایگاه مشورت
۱۲۴	دیدگاه نظام الملک در خصوص لشکریان
۱۲۷	دیوانسالاری در دیدگاه کیکاووس فرمانروای زیاری
۱۳۱	دیوانسالاری در دوره آل بویه
۱۳۳	دیوانسالاری در فرمانروایی خوارزمشاهیان
۱۳۷	دیوانسالاری در دولت آل جلایر
۱۳۸	خزانه
۱۳۸	دیوان وزارت
۱۳۹	عامل زکات
۱۴۰	مأموران تمغا
۱۴۰	مأموران قاضی القضاة
۱۴۱	خزانه دیوان
۱۴۱	ایالت ها و حاکمان
۱۴۲	اصطلاحات و تعابیر دیوانی
۱۴۲	مفاصات
۱۴۲	تذکره
۱۴۲	توقيع
۱۴۲	مؤامره
۱۴۲	برات
۱۴۳	رییس ده
۱۴۳	معین ده
۱۴۳	کدخدا
۱۴۳	دیوان استیفاء
۱۴۴	ادرار
۱۴۴	مقاصه

۱۴۴	 معیشت
۱۴۴	 نگاهی به کارکرد دیوان استیفاء
۱۴۵	 مالیات مواشی و قویچور
۱۴۵	 مالیات راهداری
۱۴۶	 قاضی‌القضات
۱۴۶	 دیوان انشاء
۱۴۷	 شیخ ابواسحاق، حکومت کلوها
۱۵۱	 خواجه نظام‌الملک، نظریه پرداز بزرگ
۱۶۱	 پیکار با مرتدان
۱۶۱	 مسئولیت دادرسی
۱۶۲	 گستره جغرافیایی قاضی
۱۶۲	 درخواست تصدی مقام قضاوت
۱۶۲	 ساماندهی سپاهیان
۱۶۳	 دارالرده
۱۶۵	 فرهنگ اصطلاحات دیوانی
۱۷۷	 نمایه
۱۸۷	 مأخذ و منابع

www.ketab.ir

پیشگفتار

آنچه که ما را به پژوهش در این زمینه واداشت، پستوانه‌ای بزرگ و ساختاری دیرین تاریخ است که هرگز نمی‌توان آن را نادیده گرفت. تاریخی که دومین دودمان فرمانروایی‌اش، چنان گسترده شد که می‌توان مدعی شد در آن فرمانروایی، جز انگشت‌شمار سرزمینی، همه کشورها و سرزمین‌ها، به‌زیر فرمان هخامنشیان درآمدند، حکومتی بر جهان آن زمان فرمان می‌راند که به‌گفته استر:^۱ «این همان آخِشورُش [خشایارشا] است که از هند تا حبش بر صد و بیست و هفت ولایت سلطنت می‌کرد» و این گستردگی از هنگام پادشاهی کوروش آغاز شد که به‌گفته عزرا^۲: «... خداوند روح کوروش پادشاه فارس را برانگیخت تا در تمامی ممالک خود فرمانی نافذ کرد و آن را نیز مرقوم داشت و گفت»^۳.

در آن زمان به‌نوشته پدر تاریخ، هرودت: «در آن هنگام در سرتاسر قاره آسیا تمام اقوام خودمختار و مستقل بودند، ولی بار دیگر سلطه و نفوذ قومی جدید بر آن‌ها مستقر شد...»^۴ و این قوم که هرودت از آن نام می‌برد، قومی نیست، جز پارسیان که به‌گفته تاریخ: نظم نوینی بر جهان آن روز به‌کار بست.

به هر روی، این کتاب بر آن نیست تا بر گذشته و بر گستردگی فتوحات هخامنشیان ببالد، بلکه بر آن است تا بنمایاند با شکل‌گیری نخستین دودمان، ماده‌ها، و پس آنگاه هخامنشیان، یونانی‌ها، اشکانیان، ساسانیان و پس از آن فروپاشی فراگستر، دودمان‌های

۱- کتاب استر. باب اول. بند دوم.

۲- کتاب عزرا. باب اول. بند اول.

۳- هرودت. تاریخ هرودت. ج اول کلی‌بو. ترجمه هادی هدایتی. انتشارات دانشگاه تهران. ۱۳۳۶. ص ۱۸۵.

حکومتگر دیگری که برآمدند، چه گونه دیوانسالاری در ایران شکل گرفت و با آن گستردگی چندین سده‌ای چه راهکارهایی را به کار بست و چه آثاری را در این زمینه عرضه کرد.

در این اثر، به منابع کهن می‌نگریم، به‌ویژه به سنگ نوشته‌ها و به‌ناگزیر نیز نگاهی کوتاه به‌اوضاع اجتماعی و سیاسی هر دوره می‌افکنیم، زیرا باور داریم دیوانسالاری راهکاری است استوار بر روابط و طبقات اجتماعی که حکمرانان می‌کوشند حکومت خود را بر خواستارهای فرهنگی و اقتصادی سرزمین‌های خود، پیش ببرند.

نیز می‌نگریم آثار مکتوب در این زمینه را به‌ویژه آثار مهم و پر ارزش در زمینه‌های اجتماعی و سیاسی و به‌طور کلی دیوانسالاری، از جمله سیرالملوک یا سیاست‌نامه وزیر پر اقتدار سلجوقی خواجه نظام‌الملک، قابوس‌نامه تألیف امیر دانشمند آل‌زیاری، عنصرالمعالی کیکاووس بن اسکندر و همچنین به کتاب نظریه پرداز بزرگ سده میانه امام محمد غزالی، نصیحه‌الملوک و مرزبان‌نامه و اغراض‌السیاست فی اعراض‌الریاست و کارنامه اردشیر بابکان و کتاب انوشیروان دادگر و دیگر آثار در این زمینه را.

در هر فصل کوشیده‌ایم تا بر دیوانسالاری تکیه کنیم و از واری دیگر برآمدهای هر دودمان حکومت‌مدار پرهیز کنیم. بدون شک آرای خود را از اندیشه‌ها و آرای نظریه‌پردازانی بارور کرده‌ایم تا بتوانیم در درازنای تاریخ ایران زمین، که با اندوه بسیار، منابع و مآخذش، به‌ویژه در یک هزار سال دوران باستان، اندک است و پژوهش در منابع پس از فروپاشی ساسانیان، نیز به دلیل بی‌علاقگی تاریخی ایرانیان به کتاب و کتابخانه از یک سو و نگاه شیفته تاریخنگاران به صاحبان قدرت، بر آگاهی‌ها سایه می‌افکند، اما کوشیده‌ایم که در دفتر نخست، بیشتر به گردآوری مواد خام بپردازیم تا در دفتر دوم، پر سخن و مدلل، کاستی‌های آگاهی‌ها را بزداییم و بررسی علمی از دیوانسالاری ایرانی را در درازنای ۲۷۰۰ سال فرمانروایی، بازتابی شایسته دهیم.

در دفتر دوم، بسیاری از سنگ‌نشته‌ها را که بازتابگر آیین حکمرانی است، بازتاب می‌دهیم و نگاهی داریم به بزرگ دیوانسالاران و شیوه‌های مدیریتشان.

دکتر محمود جنیدی جعفری

زمستان ۱۳۹۳